
Н.І.Гражевська, канд. екон. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СИСТЕМІ КАТЕГОРІЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ

Розкрито суперечливу єдність та взаємозв'язок процесів еволюції та трансформації економічних систем, висвітлено специфіку перехідних економік та її відображення в системі взаємопов'язаних категорій соціально-економічної динаміки.

Аналіз творів вітчизняних та зарубіжних дослідників засвідчує, що на сьогоднішній день в економічній науці сформовано широку концептуальну матрицю теоретичної репрезентації трансформаційних процесів. Водночас цілісної теорії системних перетворень економічних систем поки що не розроблено. На думку сучасних дослідників, адекватному сприйняттю багатьох понять, що позначають соціально-економічні зміни, нерідко заважають міфи та ідейно-політичні стереотипи, притаманні відповідним епохам¹. До цього часу серед вітчизняних та зарубіжних науковців немає єдності у розумінні сутності трансформації економічних систем, відчувається нестача концептуальних теоретико-методологічних розробок, націлених на вивчення глибинних механізмів суспільних перетворень. Палітра існуючих підходів є досить широкою: від трактування трансформацій як руху, що описується певними змінами окремих характеристик макроекономічних систем (різної інтенсивності, глибини, тривалості); безперервної зміни станів; розвитку "від форми до форми", до визначення системних перетворень як дискретного перебігу радикальних трансформацій – моменту, а не процесу якісних змін². Крім того, в багатьох публікаціях термін "трансформація" ставиться в один понятійний ряд з такими близькими за змістом термінами, як "зміна", "розвиток", "транзиція", "еволюція", "революція", "модернізація" тощо.

Як слушно зазначає В.Папава, для визначення економіки посткомуністичних країн у теорії та на практиці широко використовуються терміни "економіка перехідного періоду", "перехідна економіка" ("Economy in Transition", "Transitional Economy"), які є досить туманними, бо не ясно, про який перехід ідеться. При цьому загальноприйнято відносити до країн з "економікою перехідного періоду" країни Східної Європи, колишні республіки СРСР, Китай і Монголію, хоча у світі досить багато держав, які перебувають у процесі переходу від економіки із централізованим плану-

¹ Див: Коротаев А. Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции. – М., 2003. – С. 5; Валентей С., Нестеров Л. Развитие общества в теории социальных альтернатив. – М., 2003. – С. 54–56.

² Див., наприклад: Кириченко В. Рыночная трансформация экономики: теория и опыт // Российский экономический журнал. – 2000. – № 11–12. – С. 35; Любимцева С.В. Трансформация экономических систем. – М., 2003. – С. 21; Осипов Ю.М. Теория хозяйства. Начала высшей экономики: Учеб.: В 3 т. – М, 1998. – Т. 3. – С. 294.

ванням до ринкової економіки. Водночас історії ХХ століття відомі й інші процеси, що позначаються терміном "перехід": перехід від капіталізму до соціалізму, перехід від індустріального до постіндустріального, постеконічного чи посткапіталістичного суспільства тощо³. Крім того, можна цілком виправдано стверджувати, що практично всі більш-менш серйозні економічні процеси, що протікають в окремих країнах та в регіонах світу, вписуються в єдиний контекст переходу до глобальної економіки.

Співзвучною зазначеному підходу є позиція Л.Бальцеровича, який розрізняє п'ять "головних епізодів переходу від одного виду суспільства до іншого":

- 1) *класичний перехід*, пов'язаний з демократизацією в розвинених країнах між 1860–1920 роками;
- 2) *неокласичний перехід*, пов'язаний із демократизацією країн Південної Європи та Латинської Америки після Другої світової війни;
- 3) *ринково-орієнтовані реформи в некомуністичних країнах* (воєнні економіки після Другої світової війни, низка нових індустріальних країн і країн із середнім рівнем розвитку від 1960-х до 1990-х років);
- 4) *посткомуністичний перехід країн колишнього соціалістичного табору*;
- 5) *азійський посткомуністичний перехід* (Китай та В'єтнам)⁴.

Відтак актуальною залишається проблема формування сучасного понятійного апарату економічної транзитології, виходячи з того, що "чітка таксономія – необхідна умова будь-якої наукової роботи. На жаль, звичайні слова, що використовуються в економічній теорії, дуже часто володіють множинністю різних конотацій. Тому багато аргументів, які використовуються економістами, полягають у семантичному спотворенні: учасники дискусії вживають одні й ті ж терміни, надаючи їм різного значення або, що ще гірше, самі змінюють їхнє значення у ході міркувань"⁵. За цих обставин надзвичайно важливим є чітке окреслення феномену трансформації через систему взаємопов'язаних категорій соціально-економічної динаміки та їх коректне розмежування, що і визначило мету запропонованого дослідження.

Насамперед необхідно зазначити, що концептуалізація явищ соціально-економічної динаміки в сучасній літературі здійснюється, як правило, на основі понять "процесу" та "розвитку". *Процес* трактується як будь-яке перетворення, що характеризується в предикатах стану та зміни. Як різновид останньої виокремлюють: рух (зміну як таку), становлення (взаємодію буття та небуття при виникненні певних станів), розвиток (саморух), прогрес (поступальний розвиток, вдосконалення), морфогенез (переструктурування системи) та перехідний процес⁶.

Найзагальнішим поняттям, яке відображає фундаментальну властивість економічної системи змінюватися в просторі та часі, є поняття її *розвитку* – незворотного, спрямованого та закономірного процесу взаємопов'язаних кількісних (зростання) та якісних (диференціація) перетворень. Тривалий час в економічній літературі панував стадіальний та фор-

³ Папава В. О терминологическом аспекте постсоциалистической трансформации // Общество и экономика. – 2005. – № 7–8. – С. 54.

⁴ Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация: очерки на рубеже эпох. – М., 1999. – С. 57.

⁵ Дэвидсон П. Посткейнсианская школа в макроэкономической теории // Вопросы экономики. – 2006. – № 8. – С. 85.

⁶ Цивилизационная структура современного мира: В 3-х т. – Т. 1: Глобальные трансформации современности. – К., 2006. – С. 632–633.

маційний підходи, в рамках яких розвиток економічної системи трактувався як лінійно-поступальний, односпрямований, стадійно-послідовний, висхідний рух до дедалі прогресивніших та досконаліших соціально-економічних утворень. При цьому проблеми зближення (конвергенції) та розходження (дивергенції) траєкторій розвитку економічних систем, одночасного виникнення різноманітних господарських устроїв, паралельного існування здавалось би давно віджилих економічних форм у більшості випадків ігнорувалися.

Однак із часом ставало все більш очевидним, що поряд із лінійним рухом економічні системи характеризуються циклічною, хвильовою динамікою, інверсійними процесами, повторенням певних періодів, фаз і навіть типів господарських устроїв у їхній тривалій еволюції. Більше того, виявилося, що періодична зміна типів та моделей економічних систем відбувається в рамках певного діапазону й також є хвильовим процесом, у якому фази циклу означають зміни вектора розвитку національних економік. Відтак на сьогоднішній день в економічній літературі знайшли відображення: (1) моделі однолінійного розвитку, засновані на ідеях еволюціонізму, прогресу та універсальності (марксистська, постіндустріального суспільства, модернізації); (2) моделі паралельного розвитку, які базуються на ідеях одночасності та синхронності еволюції різних історичних систем (паралельного розвитку західної та східної цивілізацій, світ-системного підходу Ф.Броделя, І.Валлерстайна); (3) моделі цивілізаційного розвитку, засновані на ідеях поліцентричності нелінійного руху (М.Данилевського, О.Шпенглера, А.Тойнбі, С.Хантінгтона та ін.).

Слушною в цьому контексті є гіпотеза відомого українського дослідника А.Гриценка, згідно з якою найсуттєвіші інституційні перетворення сучасності пов'язані із глобальним процесом переходу від природно-історичного (заснованого на прогресивно-послідовних способах зміни одних інституційних структур іншими, їхньої детермінованості та субординованості) до соціокультурного (пов'язаного зі співіснуванням та доповнюваністю самостійних та непорівняльних інституцій) типу розвитку. Учений трактує зазначені трансформації як перехід від відтворювального, дискретного, еволюційно-революційного до континуального, процесуального, інноваційного розвитку. Останній допускає співіснування найбільш передових технологічних та соціальних інституцій, які постійно змінюються і втілюють інституційну динаміку, з традиційними консервативними інституціями, які не обов'язково повинні зникнути⁷.

Таким чином, ідея розвитку, яка стала парадигмальною у другій половині ХХ століття, зазнала суттєвих змін, у тому числі в теоретичному плані. У контексті запропонованого дослідження ці зміни пов'язані з трактуванням розвитку економічних систем як: (1) внутрішньо детермінованого процесу якісних перетворень, що характеризується кумулятивністю та нарощуванням складності; (2) багатомірного та багаторівневого процесу, який поєднує організаційний вплив середовища і процес самоорганізації складних систем; (3) глибоко суперечливого, майже перманентно кризового процесу, пов'язаного не лише з висхідними формами руху, але також і з циклічними, інверсійними перетвореннями; (4) варіативного, альтернативного процесу, який характеризується незворотністю та спрямованістю змін.

⁷ Гриценко А.А. Институциональная архитектура: объект, теория, методология // Постсоветский институционализм: Монография. – Донецк, 2005. – С. 73–74.

Відтак можна погодитися з висновком відомих українських учених В.Базилевича та В.Ільїна, які стверджують, що "з позицій нелінійного підходу історичний шлях людства постає не як одномірний та неухильний поступальний рух єдиного суб'єкта – людського суспільства загалом, а як сукупність самобутніх історичних організмів, як багатолінійний, поліцентричний, різномірний процес надскладної конфігурації, розвиток якого аж ніяк не можна зводити до сукупності змін поступального характеру... Відповідно докорінно переосмислюються, помітно конкретизуються, поглиблюючись і доповнюючись, існуючі трактування суспільного прогресу. За нелінійного розуміння історії прогрес вбачається не лише в невпинному і нескінченному просуванні в одному і тому ж "оптимізуючому напрямку" – від менш досконалого до досконалішого: не меншою мірою – у саморозвитку, самовизначенні, самовдосконаленні й самоздійсненні можливостей, здібностей, а завдяки цьому в одночасній актуалізації, відтворенні та відкритті для себе заново, збагаченні своїм, властивим для відповідної цивілізації, сутнісним досвідом загальнолюдських, архетипних структур і цінностей, які в індивідуальному розвитку кожної з цивілізацій збагачуються новими й новими смисловими відтінками"⁸.

Сучасні дослідники виокремлюють такі *стадії розвитку економічних систем*:

1. *Виникнення* – початкова стадія, яка, у свою чергу, складається з двох етапів: (1) прихованого, за якого в надрах старої системи з'являються та кількісно зростають нові елементи; (2) явного, коли ці елементи утворюють нову структуру.

2. *Становлення*, що охоплює період від виникнення системи до перетворення її в цілісність, коли нова форма взаємодії розповсюджується по всьому можливому простору, відбувається диференціація елементів та ускладнення зв'язків між ними.

3. *Досягнення цілісності* (зрілості), пов'язаної зі структурно-організаційною тотожністю елементів системи та загостренням суперечностей, що виникають на основі їхньої глибокої диференціації.

4. *Перетворення (трансформації)*, що може відображати кінцевий стан у розвитку системи (припинення її існування, загибель), взаємоперехід систем-стадій або реорганізацію системи як цілого в елемент іншої, "вищої" системи⁹.

У зв'язку з цим зауважимо, що поняття "трансформації" стало широко використовуватися в суспільних науках у другій половині ХХ століття. Трансформація трактувалась як процес подолання істотних елементів старого порядку та досягнення нової якості певної системи. Водночас у сучасних дослідженнях цей термін тлумачиться досить широко й застосовується для позначення всіх типів істотних змін основних структур та систем того чи іншого суспільства: процесу модернізації в широкому розумінні, зворотного процесу повернення до традиції або зміни однієї форми традиційного суспільства на іншу, еволюції сучасних суспільств від однієї моделі до іншої, пов'язаної як із збереженням їхніх парадигмальних особливостей, так і з еклектичним поєднанням різних парадигмальних контекстів¹⁰.

Аналіз засвідчує, що серед зарубіжних та вітчизняних науковців не існує єдності щодо розуміння сутності процесу трансформації економічних

⁸ Базилевич В.Д., Ільїн В.В. Метафізика економіки. – К., 2007. – С. 608.

⁹ Економічні системи: Монографія. – Львів, 2006. – С. 164–165.

¹⁰ Нэсбитт Дж. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции. Год 2000: Десять новых направлений на 90-е годы. – М., 1992.

систем. У найзагальнішому трактуванні цей процес визначається як зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей того чи іншого об'єкта¹¹, видозміна соціальних інституцій та структур, що часом супроводжується їх докорінним оновленням¹². Філософський словник визначає трансформацію як взаємно стимулюючі зміни моделей соціальної дії, з одного боку, і функціонування соціальних інституцій, пов'язаного з навми-сним, цілеспрямованим впливом номінальних настанов (формальних норм, процедур або правил) – з іншого.¹³ На думку автора, у сучасній економічній літературі можна виокремити наступні два підходи до трактування терміну "трансформація" (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення понять "еволюція" та "трансформація"

Еволюція	Трансформація
У широкому розумінні	
Процес розвитку природи й суспільства, що відбувається у формі поступових кількісних і стрибкоподібних якісних перетворень. Стосується довгострокового періоду. Включає: (1) власне еволюцію як внутрішню цілісну послідовність низки поступових перетворень, що закономірно впливають одна з одною і в сукупності протягом тривалого часу ведуть до набуття об'єктом еволюції стійких, незворотних, нових для нього характерних ознак; (2) трансформацію як процес оновлення системи в процесі стрибкоподібних якісних перетворень	Процес перетворень, який поєднує як еволюційну, так і революційну форму розвитку економічної системи. При цьому момент переходу системи до іншої траєкторії розвитку трактується як царина революційних зрушень (революційні трансформації), а процес адаптації системи до нової траєкторії та накопичення факторів, що призведуть до майбутньої катастрофи, визнається процесом її еволюційного розвитку (еволюційні трансформації)
У вузькому розумінні	
Складова трансформаційного процесу, більш-менш поступовий об'єктивний процес конкретно-історичних перетворень, переважно кількісних змін, що передують якісним змінам	Складова еволюційного процесу, короткостроковий процес оновлення системи в процесі стрибкоподібних якісних перетворень

1. *Трансформація у широкому розумінні* – загальна форма розвитку економічних систем, пов'язана з еволюційними та революційними змінами, постійними переходами економічних систем із стійкого в нестійкий стан і навпаки. У рамках цього підходу еволюція трактується як поступовий процес накопичення кількісних та якісних змін параметрів системи, зростання її ентропії та нестійкості. Зазначені зміни передують якісному (революційному) стрибку та переходу системи в нову дисипативну структуру, що відповідає новим умовам зовнішнього середовища. Після цього система знову ступає на шлях еволюційних змін, і цикл повторюється.

Таким чином, у широкому розумінні трансформація поєднує як еволюційну, так і революційну форму розвитку економічної системи. При цьому момент переходу системи до іншої траєкторії розвитку трактується як царина революційних зрушень, а процес адаптації системи до нової траєкторії та накопичення факторів, що призведуть до майбутньої катастрофи, визнається процесом її еволюційного розвитку¹⁴. При розгортанні

¹¹ Новий тлумачний словник української мови: У 4-х т. – К., 2001. – Т. 4. – С. 561.

¹² Социологический энциклопедический словарь. – М., 1998 – С. 374.

¹³ Новейший философский словарь. – М., 1998. – С. 726.

¹⁴ Євдокимова Д.М. Економічний розвиток: процесний підхід // Стратегія економічного розвитку України: Наук. збірник. – Вип.15. – К., 2004. – С. 23.

еволюційних процесів відбувається повільне накопичення кількісних та якісних змін параметрів системи та її компонентів під впливом механізмів, які пригнічують сильні флуктуації, повертаючи систему до стану динамічної рівноваги. За умов революції розвиток набуває непередбачуваного характеру, оскільки в цей момент він визначається не лише внутрішніми флуктуаціями (силу та спрямованість яких можна спрогнозувати, володіючи інформацією про історію та сучасний стан системи), а й зовнішніми, що не лише ускладнюють, але й унеможливають прогноз.

II. *Трансформація у вузькому розумінні* – внутрішня складова процесу загальної еволюції, пов'язана з порушенням рівноваги та поступовості, невизначеністю, незавершеністю, альтернативністю розвитку, наявністю особливих перехідних форм та специфічних елементів перехідних структур. На думку відомого українського дослідника П.Леоненка, "трансформація – це не просто пристосування (мімікрія) якоїсь системи до умов господарювання, а заміна попередньої економічної системи якісно новою (системна трансформація) чи принаймні значна зміна наявної економічної системи, у результаті якої виникає й починає діяти новий господарський механізм (внутрішньосистемна трансформація). Але економіка суспільства не може перебувати постійно, безперервно в процесі трансформації. По-за певним перехідним періодом вона функціонує як організаційно, інституційно, національно-просторово сформована, стабільна економічна система зі своїми перевагами та недоліками. Протилежне твердження про її перманентну трансформацію означає... "увічнення" перехідного періоду, не його об'єктивну вимушеність за певних соціально-економічних умов, а постійну суб'єктивну бажаність"¹⁵.

Таким чином, прихильники звуженого підходу трактують трансформацію як дискретний процес якісних перетворень економічної системи, стрибок, що є результатом попередніх еволюційних змін.

Аналіз економічної літератури засвідчує, що деякі дослідники проблем перехідних економік одночасно використовують обидва підходи, що породжує суперечливість у трактуванні трансформаційних процесів. Так, наприклад, А.Субетто визначає трансформацію суспільства як момент соціальної еволюції, що реалізує перехід від одного циклу еволюції до іншого. Водночас дослідник стверджує: "немає ні революцій, ні еволюцій, які б не були трансформаційними"¹⁶.

На думку Ю.Яковця, термін "трансформація (транс-форма-ція)" позначає перетворення суспільної (соціальної) системи того чи іншого масштабу, глибини та спрямованості, викликане внутрішніми або зовнішніми факторами чи їхньою комбінацією¹⁷. Водночас не всі дослідники вкладають у поняття трансформації раціональний зміст. Деякі автори відмовляють йому в самостійному позитивному значенні, виходячи з того, що ця категорія є простим позначенням переходу від одного стабільного стану до іншого як невизначеного стану соціуму, позбавленого своїх закономірностей та характерних особливостей¹⁸.

¹⁵ Концепції економічних систем та проблеми їх структурної трансформації // Вища школа. – 2003. – № 2–3. – С. 58.

¹⁶ Субетто А.И. Ноогенетическая основа трансформации общества // Закономерности и перспективы трансформации общества: Материалы к V Международной Кондратьевской конференции: В 3-х т. – М., 2004. – Т. 3. – С. 63–79.

¹⁷ Там же. – Т. 1. – С. 214–215.

¹⁸ Банс В. Элементы неопределенности в переходный период // Политические исследования. – 1993. – № 3. – С. 116–124.

Таким чином, сутністю економічної трансформації є якісні перетворення економічної системи, її вихід за межі стабільного функціонування та перехід у стан нерівноваги, кількісних і якісних змін різної інтенсивності та спрямованості. Водночас економічна трансформація є складним, різнорівневим та багатоаспектним процесом, який можна структурувати за глибиною (зміни кількісних параметрів економічної системи в рамках попередньої якості чи перехід до нової якості); за інтенсивністю (швидкі, переважно якісні, чи повільні, переважно кількісні, перетворення); за характером (еволюційні чи революційні); за спрямованістю (прогресивні, регресивні, циклічні, інверсійні); за охопленням елементів системи (часткові або загальносистемні).

Якщо в характеристиці параметрів економічної системи переважають прогресивні зміни, йдеться про її модернізацію або вдосконалення. Таким чином, *модернізація* є частиною трансформаційного процесу, пов'язаною із нарощуванням функціональних можливостей економічної системи внаслідок оновлення традиційних соціально-економічних форм та розвитку новітніх структур, адекватних вимогам часу. Траєкторія руху такої системи визначається попередньою якістю аж до досягнення критичної точки, яка змінює якість економічного устрою суспільства, забезпечуючи його перехід на новий ступінь суспільного розвитку.

Під *системною трансформацією*, як правило, розуміють перетворення, які охоплюють весь спектр суспільного життя, його духовну, політичну, економічну та соціальну структури (перетворення політичного режиму, радикальне економічне реформування, духовно-культурну переорієнтацію суспільства). Водночас системна трансформація поєднує структурні, функціональні та організаційні перетворення підсистем та компонентів тієї чи іншої складної системи. Так, наприклад, прихильники теорії господарського порядку виходять з того, що системна трансформація зачіпає всі часткові порядки суспільного життя (господарський, політичний та культурний). Відтак для розуміння структурних взаємозв'язків цих порядків у процесі трансформації обґрунтовується необхідність застосування міждисциплінарного підходу. Йдеться також про взаємозалежність порядків, з якої виводиться вимога конформності проведення системної трансформації.

На думку автора, термін "трансформація" економічних систем позначає будь-які відкриті зміни (внутрішньосистемні, міжсистемні), в той час як поняття "*транзиція*" – конкретизує трансформаційні перетворення, які мають міжсистемний характер. Закономірність такого підходу підтверджується висловом Ф.Фукуями, згідно з яким "ми не зможемо знайти позитивного позначення, що описує еру, в якій ми живемо, аж до тієї пори, поки даний суспільний стан не буде заміщений наступним"¹⁹. Таким чином транзитивність є різновидом трансформації економічних систем і одночасно її сутнісною характеристикою (табл. 2). Відтак не можна погодитися з позицією ряду авторів, які трактують поняття "транзиція" як більш глибоке порівняно з поняттям "трансформація," стверджуючи, що останнє передбачає: 1) розуміння трансформації як процесу, в якому перебуває ще не визначена в орієнтирах економічна система; 2) часову невизначеність.

¹⁹ Переосмысливая грядущее. Крупнейшие американские ученые о современном развитии // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 11. – С. 5–12.

ність перетворень у зв'язку з невизначеністю якості майбутнього розвитку; 3) інверсійний тип ринкових змін²⁰.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика трансформаційної та транзитивної економік

Трансформаційна економіка	Транзитивна економіка
Від transformation (лат.) – <i>перетворення</i> Характеризується: – внутрішньосистемними (спрямованими на модернізацію та вдосконалення існуючих економічних відносин) та міжсистемними (пов'язаними з радикальною заміною конституюючих елементів існуючої системи) перетвореннями; – як динамічною рівновагою, так і нерівновагою; – як одноразовими, так і перманентними змінами; – невизначеністю часових рамок. Притаманна країнам з різним рівнем економічного розвитку, які переживають внутрішньосистемні та міжсистемні перетворення.	Від transitus (лат.) – <i>перехід</i> Характеризується: – міжсистемними перетвореннями, що відображають перехід від однієї якості економічної системи до іншої як наперед визначеного, бажаного стану соціально-економічного розвитку; – динамічною нерівновагою, всеохоплюючим, системним характером трансформаційних процесів; – одноразовими змінами, пов'язаними з подоланням певного стану; – часовим рамками, визначеними в гаслах економічної політики. Притаманна країнам, які здійснюють міжсистемний перехід до ринкової економіки.

Попередній розгляд різних підходів до розуміння сутності трансформаційної та транзитивної економік засвідчує існування концептуальних суперечностей та термінологічних розбіжностей, пов'язаних із невиправданим отождненням цих понять. Завдання при цьому полягає у визначенні того, чи прибув поїзд у пункт призначення, чи застряг по дорозі²¹. Відповідно з'являються ярлики "країн, що відстали", "країн-невдах", "невдалого цивілізаційного ривка на Захід", "незавершеного модернізаційного переходу" тощо. У результаті цього значна частина досліджень, присвячених теоретичним проблемам динамічного розвитку постсоціалістичних країн, концентрується на двох основних моментах: 1) описі різних форм і причин неефективності командно-адміністративної економіки; 2) обґрунтуванні необхідності низки реформ, що повинні привести до побудови ефективного ринкового господарства.

Однак за цих обставин поза увагою дослідників часто залишаються глобалізаційні процеси та загальноцивілізаційні трансформації розвинених економічних систем, які вможливають альтернативні напрямки еволюції, що не зводяться до побудови "стандартної" моделі ринкової економіки. У цьому контексті заслуговує на увагу підхід відомого українського дослідника В.Бодрова, який вважає, що "у широкому розумінні зміст трансформаційної економіки значно перевищує парадигму ринкової економіки. Але повинен сприйматись і "вузький" зміст перехідного періоду, завданням якого є власне становлення ринкових відносин"²².

На думку сучасних дослідників, за своєю сутністю транзитивна економіка є станом розвитку саме в конкретний історичний момент, коли су-

²⁰ Глуценко В.В., Ющенко Я.П. Грошово-кредитне забезпечення ринкових транзитивної економіки України // Вісник Харківського університету ім. В.І.Каразіна. Економічна серія. – Х., 2001. – № 508. – С. 156–159.

²¹ Гельвановский М.И. Россия начала XXI века: попытки концептуального осмысления // Журнал экономики переходного периода. – 2005. – № 2. – С. 15.

²² Бодров В.Г. Трансформація економічних систем: концепції, моделі, механізми регулювання та управління: Навч. посіб. – К., 2002. – С. 12.

спільство здійснює перехід від однієї цілісної системи до іншої. Головна мета такого руху передбачає не просто формування ринку – ринкова економіка постає лише як засіб для створення більш ефективної економічної системи, оскільки досвід провідних країн світу довів, що системою, яка забезпечує високу ефективність господарювання, динамічний розвиток та високу якість життя, є соціально орієнтована ринкова економіка²³.

Звичайно, видається природним, виходячи з буквального розуміння, трактувати транзитивну економічну систему як таку, що знаходиться між минулим та майбутнім способами організації економічного життя суспільства. Однак, спроби охарактеризувати таку економіку з точки зору її детермінації минулим, як причиною, та майбутнім, як цільовим станом, на штовхуються на серйозні перешкоди. Справа в тім, що для перехідного стану будь-якої соціальної системи й минуле, і майбутнє є невизначеними. Ідеться про постійну переінтерпретацію минулого, яке перетворюється на "непередбачуване минуле", внаслідок постійного пошуку в ньому основ для вибору, для прийняття нових рішень. Як зазначають сучасні дослідники, "із однозначного минулого можна рухатися лише в одному напрямку, до однозначного безальтернативного майбутнього. Саме тому виникають і не припиняються дискусії щодо минулого. У них – пошук не лише (і не стільки) істини, скільки обґрунтування для вибраного майбутнього. Спад інтересу до минулого засвідчує, що вибір зроблено або майже зроблено"²⁴.

Виходячи з цього, очевидно, що трактування транзитивної економічної системи як причинно-цілісного поєднання минулого та майбутнього може бути адекватним за умов однозначно проінтерпретованого, "відомого" минулого та майбутнього. Водночас слід погодитися з тим, що це не кращий підхід, оскільки "є смисл розглядати перехідний період як самостійний стан соціальної системи, який відрізняється своїми внутрішніми властивостями та місцем в нерозчленованому історичному потоці"²⁵.

Попередній розгляд різних підходів до розуміння природи транзитивної економічної системи дозволяє виокремити такі її характерні риси:

1. *Всеохоплюючий, системний характер трансформаційних процесів*, пов'язаних із радикальною заміною конституюючих елементів існуючої системи (міжсистемна трансформація).

2. *Гранична нерівновага, нестійкість*, пов'язані з тим, що в перехідних структурах самостійну та рівноправну роль відіграють тимчасові елементи (наприклад, альтернативні структури та організації, які не виживуть), паралельні структури, які не в змозі взаємодіяти, та деякі форми самоорганізації. Аналіз зазначених елементів та структур можливий на основі парадигми нелінійності, у рамках якої перехідні системи розглядаються як критичні, що не мають формули розвитку, характеризуються потенційністю (існуванням у не цілком актуалізованому, навіть альтернативному вигляді), можливістю переходу в стан динамічного хаосу, історичністю, залежністю від минулого й водночас – невизначеністю.

3. *Аномальність, кризовість, конфліктогенність*. Перехідна економіка відрізняється порушенням балансу інтересів різних груп населення, соціальними конфліктами та неоднозначними хаотичними змінами нормативно-ціннісної системи суспільства. На думку В.Бодрова, така економіка є особ-

²³ *Беляев О.О., Бабелю А.С., Комяков О.М.* Держава і перехідна економіка: механізм взаємодії. – К., 2003. – С. 18.

²⁴ *Наумова Н.Ф.* Человек и модернизация России. – М., 2006. – С. 450.

²⁵ Там же. – С. 451.

ливою за якістю економікою виживання суспільства перехідного типу, що може відтворюватися та функціонувати тривалий час. Її визначальними рисами є аномальність, стресовість, "нездоровий" характер розвитку, гіпертрофоване значення неекономічних чинників, домінування процесів відмирання застарілих та становлення принципово нових зв'язків²⁶.

4. *Інституційна нерівновага.* У термінах Д.Норта перехідні суспільства – це суспільства, що перебувають у стані інституційної нерівноваги. Йдеться про те, що в соціальній системі, яка переживає глибинну трансформацію, старий інституційний каркас зруйновано, а новий ще не побудовано. За цих умов відбувається деформалізація інституційного простору, розмиваються межі та структура інституційного поля: формальні правила поступаються місцем неформальним взаємодіям, відбувається перехід від явних контрактів до неявних, від стандартних трансакцій до персоналізованих угод, розвиваються різноманітні локальні інституції, подвійні стандарти поведінки, активізується конкуренція між інституціями, урізноманітнюються інституційні рамки тощо.

5. *Багатоукладність, переплетення генетично різнорідних соціально-економічних елементів та відносин.* Йдеться про доцільність визначення перехідної економіки не як змішаної (органічної), а як традиційно багатоукладної системи, яка виникає за умов співіснування та боротьби нових і старих елементів та структур. На думку вітчизняних дослідників, в основі саморозвитку перехідної економіки нового типу лежать внутрішні класичні (двосторонні) та некласичні (багатосторонні) суперечності технологічних, соціальних та соціально-економічних укладів²⁷.

5. *Альтернативне протистояння старих і нових форм економічної діяльності,* яке супроводжується їхнім паралельним співіснуванням як наслідком інерційності системи, що змінюється; існування перехідних економічних форм, явищ, процесів, які виступають засобом досягнення мети, а не кінцевою метою розвитку.

6. *Суперечливість та альтернативність розвитку.*

Таким чином, перехідні системи є ланкою еволюційного процесу, своєрідною "передісторією" нового, що виникає й утверджується. При цьому перехідний стан еволюційного процесу не є чимось швидкоплинним і, як правило, характеризується доволі тривалою протяжністю. Йдеться про великі та малі трансформаційні цикли, які накладаються один на одного та цілі епохи²⁸.

Аналіз економічної літератури засвідчує, що до цього часу серед дослідників не існує єдності у трактуванні співвідношення понять "*трансформація*" та "*реформування*". Деякі автори протиставляють ці поняття. Так, наприклад, О.Платова вважає, що на відміну від трансформації (зміни порядку системи) реформування економічної системи пов'язано з коригуванням окремих її елементів з метою покращення ефективності старої системи без зміни її основ²⁹. Дещо інакше визначають цю проблему Ю.Пахомов та Ю.Павленко, які звертають увагу на те, що трансформаційний процес передбачає фактор управління або програмування, хоча може

²⁶ Бодров В.Г. Трансформація економічних систем: концепції, моделі, механізми регулювання та управління. – С. 12.

²⁷ Економічна теорія. Підручник / За ред. В.М.Тарасевича. – К., 2006. – С. 134.

²⁸ Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти. – К., 2006. – С. 60.

²⁹ Платова Е. Экономические системы и их трансформация // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 7. – С. 37.

відбуватися і в стихійному варіанті. В тому випадку, коли управління є невіддільною частиною соціальних трансформацій, зазначений процес отримує статус реформи³⁰.

Таким чином, теорія транзитивних перетворень економічних систем, виступаючи невід'ємною складовою загальної економічної теорії, має цілісність якісних особливостей, пов'язаних із висвітленням складного процесу трансформації господарського життя суспільства через систему взаємопов'язаних категорій соціально-економічної динаміки. Йдеться насамперед про еволюцію, що супроводжується порушенням рівноваги, перервами поступовості, невизначеністю, незавершеністю, наявністю особливих перехідних форм і специфічних елементів перехідних структур, суперечностей та альтернатив розвитку тощо. При цьому сам стан трансформації як нелінійний і суперечливий процес, який постійно змінює свої форми і механізми реалізації, характеризується варіантністю як об'єктивною характеристикою суспільної форми руху. За цих обставин спроби дослідження трансформацій економічних систем на основі парадигми однолінійної причинності та пошуки єдино правильного пояснення перехідних процесів виглядають непродуктивними через неспроможність розкрити закономірності системного переходу і слугувати основою для розробки ефективної програми виходу на траєкторію сталого розвитку.

У цьому контексті подальші дослідження системи категорій соціально-економічної динаміки національного та глобального економічних устроїв мають важливе стратегічне значення, оскільки від тривалості та соціальної "ціни" трансформації різнорівневих економічних систем багато в чому залежать обриси та динаміка нового суспільства, покликаного розгортати в майбутньому ті нормативно-ціннісні структури, основи яких було закладено в перехідний період.

---

³⁰ Цивилизационная структура современного мира. – Т. 1. – С. 637.